

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ВІДНОВЛЕННЯ РОЗКОПОК ТРЕТЬОЇ ДІЛЯНКИ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО НЕКРОПОЛЯ

Віктор АКСЬОНОВ¹ , Валерій СКИРДА²

¹ Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова,
вул. Університетська, 5, 61003, м. Харків, Україна,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com

² Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна,
e-mail: vskyrda@gmail.com

Під час роботи експедиції під керівництвом Д. Березовця в 1967 р. на ВСМ-III досліджено поховання коня № 4. Відзначено особливість цього поховання в південно-західній торцевій стінці могильної ями зафіксовано нішу-підбій розміром 0,9 x 0,5 м і висотою 0,4 м, у якій компактною купою лежали: залізне окуття луки дерев'яного сидла, 2 прикраси зі срібла від ременів кінської зброї, 14 залізних трилопатевих черешкових вістрів стріл і 2 кістяні накладки від складного луку салтівського типу.

У 2020 р. експедицією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна під керівництвом В. Скирди на цьому ж могильнику встановлено, що раніш розкопане поховання коня № 4 разом із дослідженою катакомбою 1 (2020) становлять єдиний поховальний комплекс. Простежено, що поховання коня було впущено в південно-західну частину дромосу катакомби 1, а саме в заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери. У поховальній камері катакомби 1 перебували рештки дорослої жінки, кістяк якої було навмисно повністю зруйновано в давнину. Серед зруйнованих решток людини знайдено: лите бронзове дзеркало; фрагмент берестяного футляра для дзеркала; шість бронзових штампованих бубонців; бронзовий литий гудзик; бронзові дротяні пронизки; три намистин. За знайденим інвентарем обидва поховальні комплекси датовано другою половиною VIII – IX ст.

Встановлено, що поховання коня № 4 (1967) та катакомба 1 (2020) становлять один поховальний комплекс, який складається з поховання жінки в катакомбі та поховання коня, яке за інвентарем варто вважати кенотафом, пов'язаним із померлим чоловіком. Визначено, що поховання жінки та чоловіка розрізнені в часі. Зазначено, що ніша-підбій у торцевій стінці могильної ями має аналогії в похованнях ямного Нетайлівського могильника салтівської культури, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця майже навпроти ВСМ-III і пов'язаного з праболгарським населенням Хозарського каганату. Висловлено припущення, що кенотаф (поховання коня № 4) належав чоловіку – представникові праболгарського населення, в катакомбі 1 похована жінка – аланка.

Ключові слова: салтівська культура, Верхній Салтів, катакомба, алани, поховання коня.

В останній період життя відомого дослідника слов'янських старожитностей Дмитра Березовця (1910–1970) певне місце зайняли роботи, пов'язані з розкопками пам'яток салтівської культури басейну Сіверського Дінця, зокрема третьої ділянки катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів та ямного Нетайлівського некрополя. Під його керівництвом у 1959–1961 рр. дослідження цих пам'яток проводила Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР (Федоров, 2012, с. 34–36). До її складу входив загін Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та співробітники Харківського історичного музею (Колода, 2011, с. 25). Введення цих матеріалів у науковий обіг є метою статті.

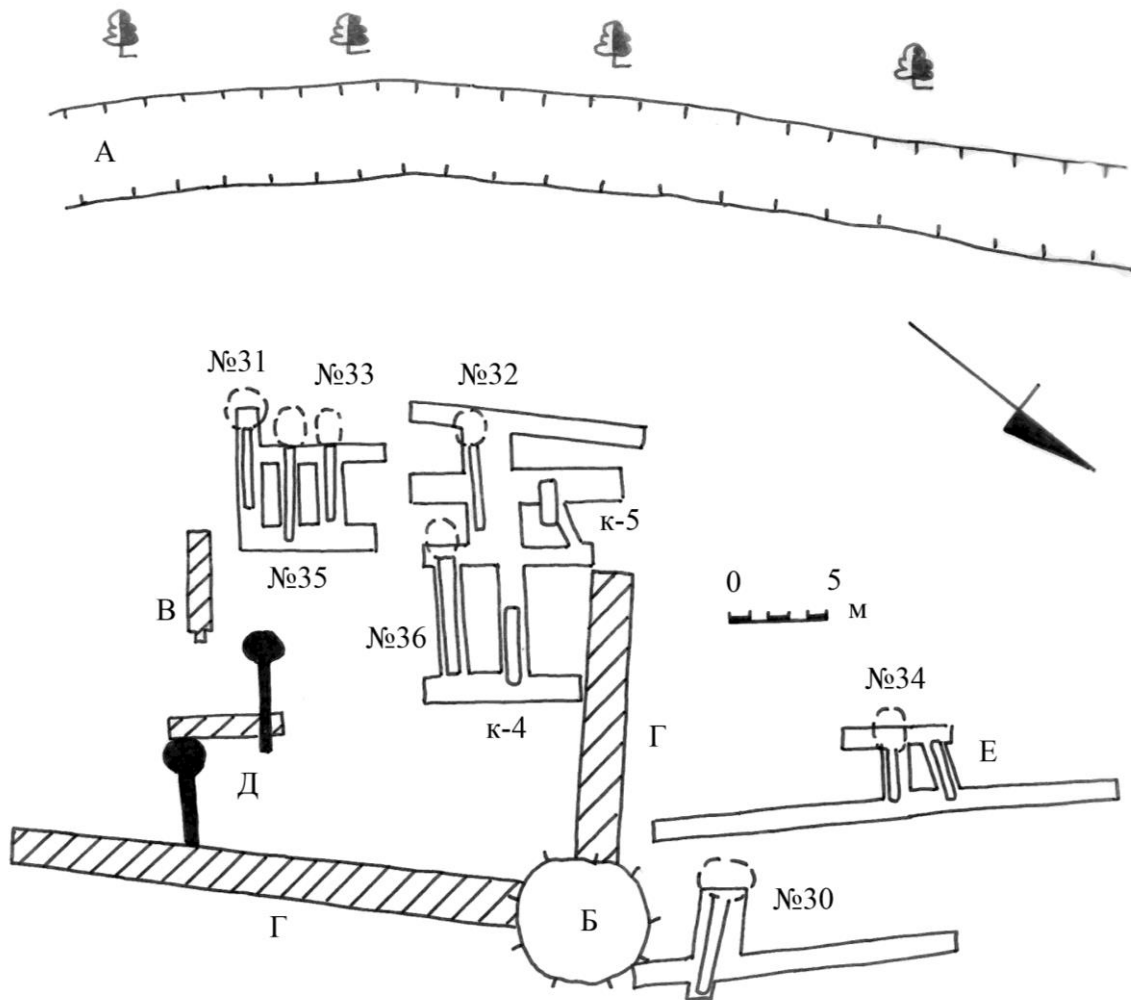

Рис. 1. План розкопів 1967 р. на ВСМ-ІІІ (Д. Березовць, польове креслення). А – протитанковий рів; Б – земляний насип із бульдозерної траншеї 1959 р.; В – пошукові траншеї 1959 р.; Г – траншеї зроблені бульдозером; Д – катакомби розкопані 1959 р.; Е – не досліджений дромос катакомби (1967)
 Fig. 1. Plan of excavations in 1967 at the VSM-III (D. Berezovts, field drawing). A – anti-tank ditch; B – earthen embankment from a bulldozer trench in 1959; C – search trenches in 1959; D – trenches made by a bulldozer; E – catacombs excavated in 1959; F – unexplored dromos of the catacombs (1967)

Третя ділянка великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів, або третій Верхньосалтівський могильник (ВСМ-ІІІ), відкрив ще у 1902 р. Василь Бабенко, відзначивши, що пам'ятка розташована на схилах правого берега Сіверського Дінця, у селянських садках, на північ від городища (Бабенко, 1905, с. 548). Тоді на цій ділянці могильника було досліджено лише одне катакомбне поховання (Бабенко, 1905, с. 563–569). Тривалий час ця ділянка великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів не привертала увагу дослідників. Роботи на могильнику було поновлено у зв'язку з будівництвом Кочетокського (сучасного Печенізького) водосховища, призначенням якого було забезпечення м. Харків водою. Значна зона затоплення цього водосховища, що охоплювала заплаву р. Сіверський Донець довжиною з півдня на північ 48 км та завширшки 3 км, обумовила високі темпи робіт археологічної експедиції під керівництвом Д. Березовця. Зокрема, роботи на ВСМ-ІІІ велися із залученням

землерийної техніки (бульдозера). По схилах правого берега бульдозером були зроблені траншеї. За три роки їх загальна площа склала 1800 м² (Березовец, 1959 – 1961, с. 2, 5). Під час цих робіт було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було розкопано лише 23 (Березовец, 1959 – 1961, с. 5).

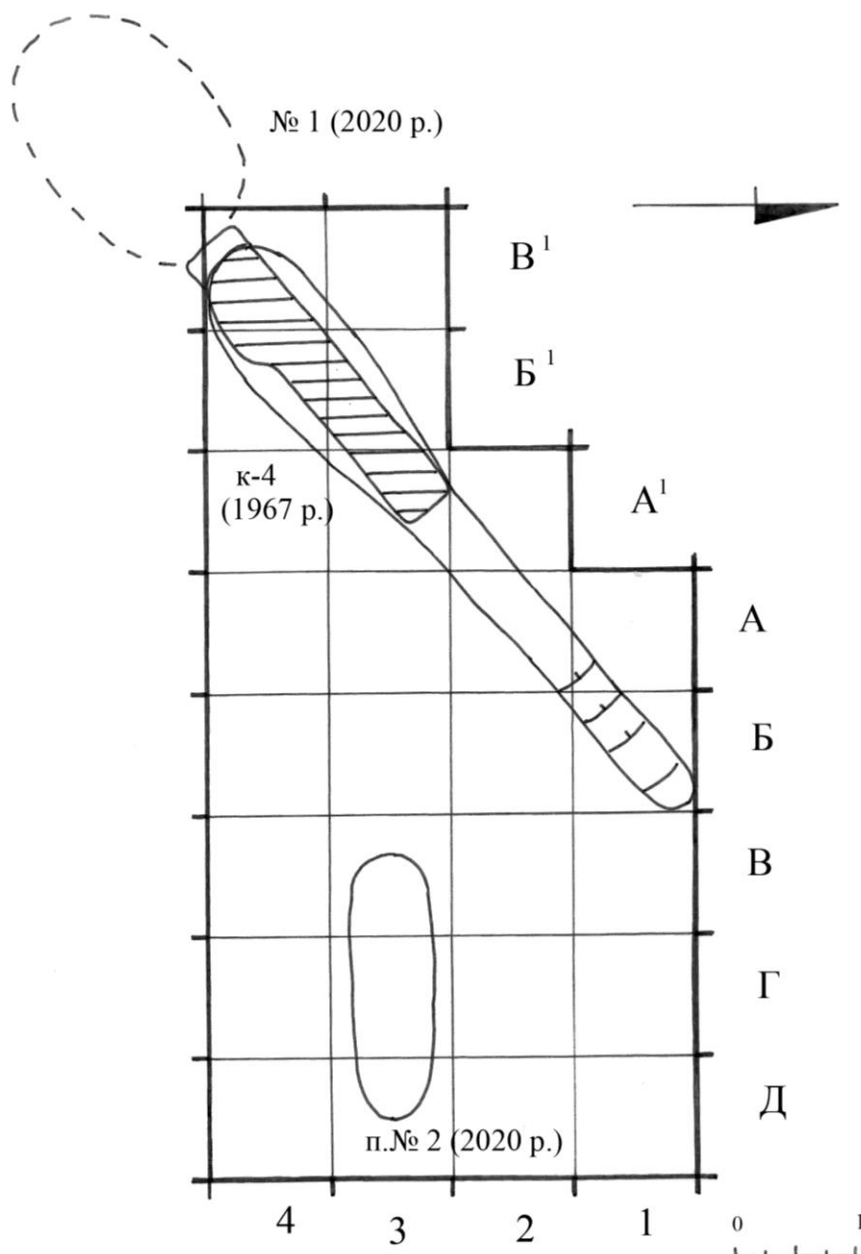

Рис. 2. План розкопу 2020 р. на ВСМ-III

Fig. 2. Excavation plan for 2020 at VSM-III

Така розбіжність між кількістю виявлених та досліджених катакомб була пов'язана з тим, що до робіт на могильнику залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи, які не мали досвіду дослідження земляних катакомб. З їх слів проводився і опис поховань, і фіксація місцезнаходження артефактів у поховальних комплексах (Колода, 2011, с. 25). Тому доволі часто забиті глиною входи до поховальних камер ними не виявлялися, а Д. Березовець, який теж нема досвіду роботи з подібними спорудами, вважав їх за кенотафи

(Березовец, 1959 – 1961, с. 3). Не дивлячись на це, Д. Березовцем у поховальному обряді були простежені цікаві риси: 1) навмисне забиття поховальних камер материковою глиною; 2) частково перемішані кістяки людей в одиночних та особливо в колективних похованнях. Дослідник вважав, що зруйновані кістяки в камерах можуть бути пов'язані зі здійсненням вторинного поховання людських решток або з ритуальною руйнацією залишків небіжчиків (Березовец, 1959 – 1961, с. 4).

Незначні за обсягом роботи під керівництвом Д. Березовця відбувалися в 1965 р та 1967 р. Варто зазначити, що в 1967 р. разом із Дмитром Березовцем в експедиції брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР Василь Бідзіля та Олег Сухобоков. Того ж року як робочу силу залучили 14 членів археологічного гуртка школи № 3 м. Донецьк із вчителем історії Ю. Магдебурою (Березовец, 1967, с. 2). На відміну від попередніх років, розкопки на могильнику велися пошуковими траншеями завширшки 0,3 – 0,5 м (рис. 1). Завдяки роботам 1965 р. і 1967 р. загальна кількість досліджених катакомб на ВСМ-III сягла 36. Також на могильнику за ці роки було розкопано п'ять кінських поховань в окремих могильних ямах.

Результати робіт 1959–1961, 1965, 1967 рр. на ВСМ-III знайшли відображення в узагальнювальних роботах дослідника та його послідовників (Березовец, 1975, с. 421–429; Березовец, Иченская, 1986, с. 212–225; Пархоменко, 1985, с. 135–140).

У 1988, 1989, 1991, 1992 рр. роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом Вячеслава Бородуліна, дослідивши 25 катакомб, 4 поховання у ґрунтових ямах і 2 кінські поховання (Аксенов, Лаптев, 2014, с. 27, табл. 1). У зв'язку з тим, що територія могильника вкрита сосновим лісом, пошук поховальних комплексів відбувався за допомогою довгих траншей завширшки 1 м. Така ширина була зумовлена вільним простором між рядами дерев (у середньому – 1,5 м), а орієнтація траншей (із незначним відхиленням від лінії південь–північ) – напрямком їхніх рядів. При цьому відстань між пошуковими траншеями обумовила щільність лісу. Так, у площі некрополя залишалися не дослідженими смуги завширшки до 2 м.

Дослідження могильника широкими площами розпочалося у 2020 р і 2021 р. зусиллями експедиції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, яку очолював Валерій Скирда. У 2020 р. на могильнику був закладений один розкоп загальною площею 27 м² (Скирда, Іськов, 2021, с. 8, рис. 42). У його межах було виявлено два поховальні комплекси: катакомба 1 та поховання коня в окремій могильній ямі (рис. 2). Саме під час цих робіт з'ясовано, що поховання коня № 4 (розкопки Д. Березовця, 1967 р.) та катакомба 1 (2020) складають єдиний поховальний комплекс.

У 1967 р. експедиція Д. Березовця дослідила поховання коня № 4. Його рештки перебували в могильній ямі з вертикальними стінками розміром 2,7х0,5 м і глибиною 2,4 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2; 3, 1). Яма орієнтована за схилом, довгими сторонами вздовж лінії північний схід – південний захід. Кінь був втиснутим із підігнутими під себе ногами в могильну яму та зорієнтований уверх за схилом. Біля його черепа виявлено два стремена та залізну пряжку прямокутної форми від збруї (Березовец, 1967а, № 501, 502). Особливість комплексу – в південно-західній торцевій стінці могильної ями зафіксована ніша-підбій розміром 0,9х0,5 м і висотою 0,4 м (рис. 3, 2). У цій ніші-підбої компактною купою лежали: залізне окуття луки дерев'яного сидла, 2 прикраси від ременів кінської збруї зі срібла, 14 залізних трилопатеких черешкових вістрів стріл і 2 кістяні накладки від складного луку салтівського типу, орнаментовані сіткою (Березовец, 1967а, № 499, 500, 503, 504).

Під час робіт 2020 р. встановлено, що це поховання коня було впущене в південно-західну частину дромосу катакомби 1, який на рівні його фіксації мав форму видовженого по схилу прямокутника розміром 5,7х0,6 м (рис. 2; 3, 1). Поховання коня впущено в заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери, що підтверджує стратиграфія, яка фіксувалася на профілях контрольних стінок розкопу. Під похованням коня залишки заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери (материкова глина із

вкрапленнями чорнозему) потужністю до 0,5 м. Саме в цьому шарі ґрунту знайдена гомілкорова кістка людини та фрагмент залізної пластини розміром 3,5х1,5х0,25 см (рис. 4, 14). Друга гомілкорова кістка знайдена в сучасному заповненні могильної ями коня на глибині 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

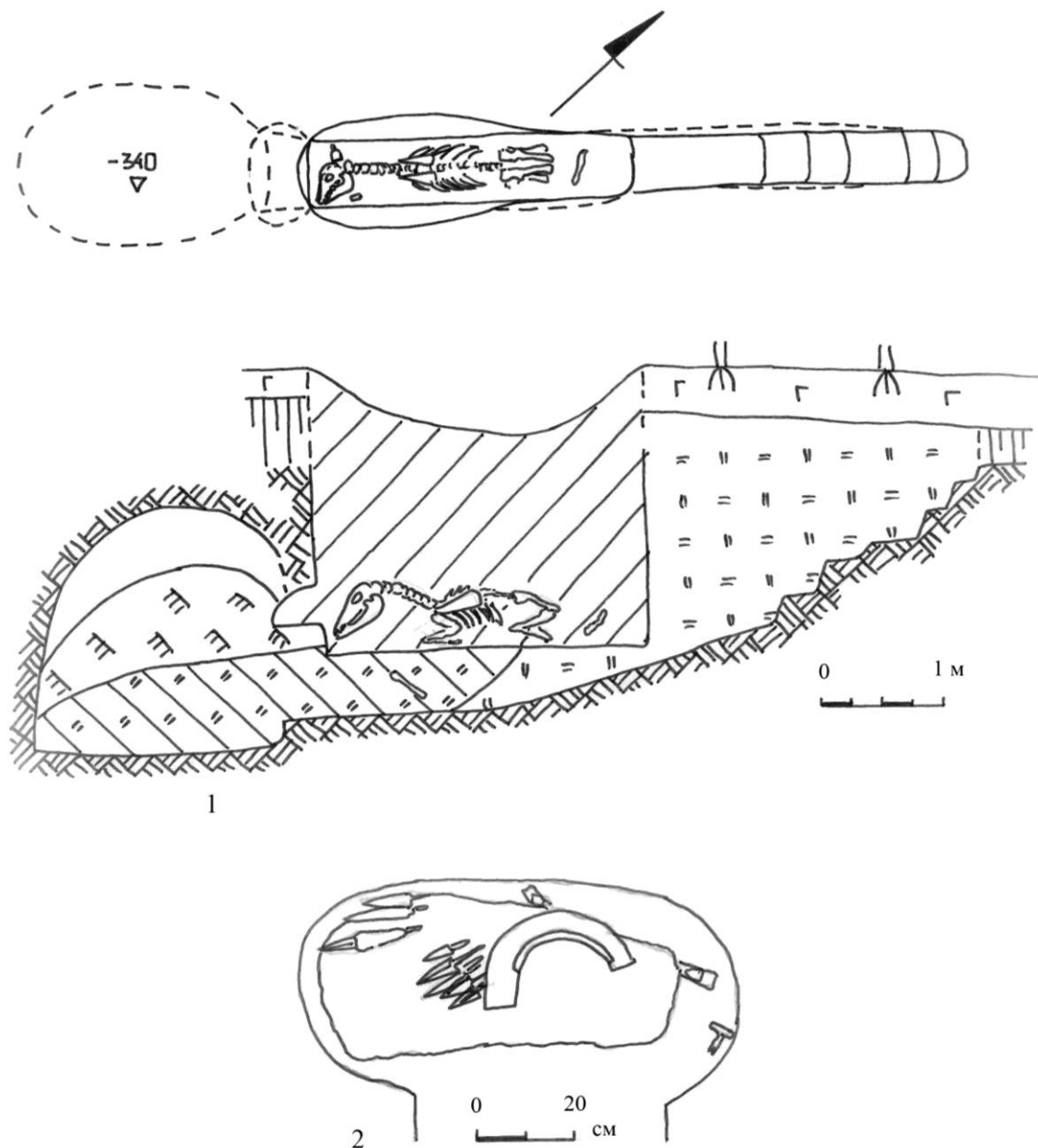

Рис. 3. Катакомба 1 (2020) та поховання коня № 4 (1967) ВСМ-III салтівської культури. 1 – план катакомби 1 та поховання коня № 4 (малюнок В. Аксьонова); 2 – план ніші-підбою в похованні коня № 4 (з архіву Д. Березовця)

Fig. 3. Catacomb 1 (2020) and horse burial No. 4 (1967) of the VSM-III of the Saltiv culture. 1 – plan of catacomb 1 and horse burial No. 4 (drawing by V. Aksyonov); 2 – plan of the niche-lining in horse burial No. 4 (from the archive of D. Berezovets)

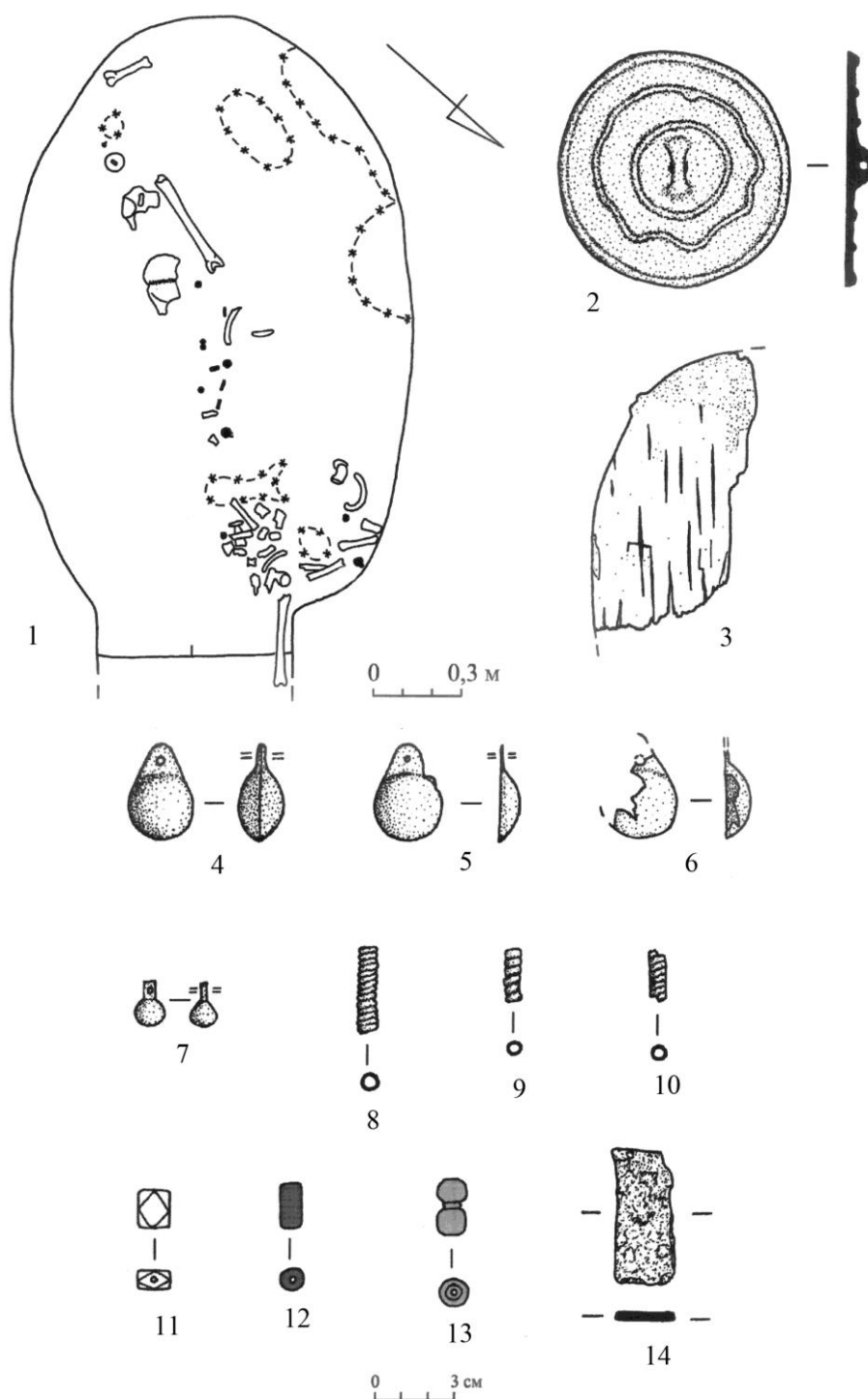

Рис. 4. Катакомба 1 (2020) ВСМ-III салтівської культури. 1 – план поховальної камери; 2 – дзеркало; 3 – фрагмент берестяного футляру для дзеркала; 4–6 – бронзові бубонці; 7 – бронзовий гудзик; 8–10 – бронзові пронизки; 11 – намістина з гірського кристалю; 12 – сердолікова намістина; 13 – скляна намістина; 14 – фрагмент залізної пластини

Fig. 4. Catacomb 1 (2020) of the VSM-III of the Saltiv culture. 1 – plan of the burial chamber; 2 – mirror; 3 – fragment of a birch bark case for a mirror; 4–6 – bronze bells; 7 – bronze button; 8–10 – bronze threads; 11 – rock crystal bead; 12 – carnelian bead; 13 – glass bead; 14 – fragment of an iron plate

Дно дромосу комбіноване. У його початковій північно-східній частині зафіксовано п'ять сходинок завширшки 0,25–0,5 м і заввишки 0,15–0,3 м. Після останньої сходинки воно поступово понижувалося у бік торцевої стінки, де розміщувався вхід-лаз до поховальної камери. Глибина дромосу біля входу до камери становила 3,2 м від сучасної поверхні. Біля входу до камери, на дні дромосу зафіксовано залишки дерев'яного закладу.

Поховальна камера повздовжня відносно дромосу (рис. 3, 1). Її підлога у плані мала форму овалу розміром 2х1,35 м і розташовувалася на 0,2 м нижче дна дромосу. Підлога камери була перекрита шаром ґрунту завтовшки 0,4 м, який складався з материкової глини, перемішаної з великою кількістю чорнозему. Над цим заповненням лежав шар із шматків глини, що утворився внаслідок обвалу склепіння поховальної камери та верхньої частини входу-лазу до неї. На підлозі камери вдалося зафіксувати залишки підсіпки з деревного вугілля, поверх якого лежали рештки жінки, чий кістяк навмисно був повністю зруйнований у давнину (рис. 4, 1). Серед зруйнованих решток людини знайдено: лите бронзове дзеркало з центральною петелькою на звороті (рис. 4, 2); фрагмент берестяного футляра для дзеркала (рис. 4, 3); шість бронзових штампованих бубонців (рис. 4, 4–6); бронзовий литий гудзик (рис. 4, 7); три бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми (рис. 4, 8–10); 14-гранна намистина з гірського кришталю (рис. 4, 11); сердолікова намистина циліндричної форми (рис. 4, 12); двосекційна скляна намистина золотистого кольору (рис. 4, 13).

Знайдене дзеркало прикрашене двома концентричними колами, за винятком зовнішнього бортика навколо центральної петельки (рис. 4, 2). За цією ознакою та розмірами воно належить до доволі поширеного в час раннього середньовіччя типу дзеркал – Таксон 26 (Ковалевская, Албегова и др., 2006, рис. 1). Датування дзеркала цього таксона доволі широке: з III–IV ст. по XII ст. При цьому час найбільшого розповсюдження V–VI ст., а територія – Північно-Західний Кавказ. Дзеркала Таксона 26 достатньо добре представлені в пам'ятках VIII–IX ст. Центрального та Східного Передкавказзя та Подоння (Дмитрієвський некрополь, Саркел, Маяцьке селище) (Ковалевская, Албегова и др., 2006, рис. 12–13). Дзеркала цього типу на Північному Кавказі продовжують використовувати і в X–XII ст. (Зміський катакомбний могильник, катакомбні поховання могильників Рим-Гора, Меблева фабрика, Кільце-Гора) (Савенко, 2017, рис. 21: 8; 36: 18; 45: 22; 50: 7; 54: 6; 55: 7).

Намистини, що походять із зазначеної катакомби (рис. 4, 11–13), доволі добре представлені в ранньосередньовічних комплексах Східної Європи. Зокрема, 14-гранні намистини з гірського кришталю – доволі часті знахідки в дагестанських могильниках VI–IX ст. (Деопик, 1963, с. 144). Намистини циліндричної форми зі сердоліку трапляються нечасто, переважно в поховальних комплексах VIII–IX ст. (Деопик, 1963, с. 138). Складна намистина золотистого кольору належить до МЕР 144, за класифікацією Віри Ковалевської. Намистини цього типу у значній кількості представлені в комплексах салтівської культури Подоння та на пам'ятках VIII–IX ст. Криму, Північного Кавказу та Середнього Поволжя (Ковалевская, 2000, с. 36–37).

Бронзові штамповані бубонці, бронзові литі гудзик і бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми досить добре представлені в поховальних пам'ятках аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Плетнева, 1989, с. 107, рис. 56).

На жаль, поховальний інвентар катакомби не дає змоги датувати цей комплекс вужче, ніж часом існування самої салтівської культури – друга половина VIII – перша половина X ст. Це ж стосується й інвентарю (залізних вістрів стріл, залізної оковки луки сідла, стремен, пряжки від збруї), який було знайдено у похованні коня № 4.

Отож поховання коня № 4 (1967) та катакомба 1 (2020) становлять один поховальний комплекс. При цьому в катакомбі була похована жінка, поховання коня за інвентарем варто вважати кенотафом, пов'язаним із померлим чоловіком. У цьому випадку маємо справу із двома поховальними комплексами, розрізненими в часі. Спершу була вирита катакомба, у камері якої здійснено поховання дорослої жінки. За якийсь час до поховальної камери

катакомби здійснено навмисне проникнення, наслідок чого – повна руйнація кістяка жінки. На це вказує шарувате затічне заповнення південно-західної частини дромосу безпосередньо під похованням коня. Це заповнення складалося з шарів чорнозему із вкрапленням глини та шарів материкової глини із вкрапленням різної кількості чорнозему, які чергувалися. Таке строкате заповнення в частині дромосу перед камерою відповідає заповненню ходу повторного проникнення до поховальної камери, що було неодноразово зафіксовано в катакомбах Рубіжанського і Верхньосалтівського могильників (Аксенов, 2002). Повторне проникнення до поховальної камери відбувалося з метою проведення якихось постпоховальних обрядів, унаслідок яких із поховальної камери могли вилучити частину кісток небіжчика та предметів матеріальної культури. У цьому випадку це підтверджує гомілкорова кістка людини, знайдена в заповненні дромосу безпосередньо під кінським похованням (Скирда, Іськов, 2021, с. 10). Після цих постпоховальних обрядів вхід повторного проникнення до поховальної камери було засипано, на що вказує строкатість його заповнення. З часом під впливом природних чинників (дощі, танення снігу) відбулося просідання ґрунту та в межах ходу повторного проникнення до поховальної камери утворилася западина. За деякий час саме її салтівці використали під час підготовки могильної ями для поховання коня. Вірогідно, це обумовлена різною щільністю ґрунту в кордонах ходу повторного проникнення до поховальної камери та поза його межами. У вириту могильну яму помістили тіло коня, після чого її засипали. При цьому разом із ґрунтом до могили коня потрапила друга гомілкорова кістка жінки, похованої в катакомбі 1 (Скирда, Іськов, 2021, с. 10). На цьому формування поховального комплексу було завершено.

Поховання коня у дромосі катакомби – є типова риса обряду аланського населення, яке залишило Дмитрієвський могильник (катакомби 44, 45, 62, 82, 110, 126, 151, 173) (Плетнева, 1989, рис. 103: II, III; 107: II, III; 109: II; 110: II; 111: II; 112: III). Камери цих катакомб містили парні або колективні поховання, серед яких у більшості випадків були рештки дорослих чоловіків-воїнів. При цьому елементи кінського спорядження розміщувалися переважно в поховальній камері біля ніг небіжчика. Лише в катакомбі 82 парадна зброя коня була поміщена в нішу-схованку, зроблену в лівій стінці дромосу біля його голови (Плетнева, 1989, с. 178, рис. 92; 107: III). Поховання коня в окремій ямі на Дмитрієвському могильнику знайдено лише одне (Плетнева, 1989, рис. 113: 5). На думку Світлани Плетнєвої, воно належить до розташованої поряд катакомби 51, де було поховано чоловіка-воїна та жінку (Плетнева, 1989, с. 251).

Поховання коней в окремій могильній ямі більше притаманні іншим катакомбним могильникам басейну Сіверського Дінця (Старосалтівського, Рубіжанського, Верхньосалтівського (Аксенов, 1999, рис. 5: 37; Аксенов, 2001, рис. 5: 36; Аксенов, 2005, рис. 1; Семенов-Зусер, 1952, с. 272). Саме таке виявлено 2020 р. на дослідженій ділянці могильника.

Поховання коня № 2 (2020) здійснено в ямі овальної у плані форми розміром 2,1×0,63 м і глибиною 1,95 м від рівня сучасної поверхні (рис. 5). Яма була орієнтовна довгою віссю вздовж лінії схід–захід і мала доволі цікаву будову. Так, від рівня фіксації стінки могильної ями були вертикальні, а на глибині 1,42 м зафіксований кільцевий заплечик, у центрі якого розміщувалася канавка, що звужувалася в напрямку дна поховальної ями (рис. 5, 2, 3). Кінь у могильній ямі був орієнтований головою на захід (рис. 5, 1). Його голова була покладена на полицю, зроблену в західній частині могильної ями. Кістяк у поховальній ямі лежав у неповному анатомічному порядку: хребет зберігся частково (здебільш шийні хребці, а хребці грудного відділу були відсутні); п'ять кісток кінцівок зафіксовано у вигляді скупчення у східній частині ями, біля її торцевої стінки, на відстані 0,25 м від скелета коня, що свідчить про те, що його до могили поклали не в цілому вигляді. Поховальний інвентар у могильній ямі відсутній.

У кінських похованнях Старосалтівського, Рубіжанського, Верхньосалтівського могильників елементи кінського спорядження (вудила, стремена, пряжки від збруї, прикраси ременів збруї та оголів'я) розміщувалися під/поряд із рештками тварини, або зовсім відсутні, як у похованні коня № 2 (2020). Показово, що саме поряд із черепом коня № 4 (1967) були лише

окремі елементи зброї (стремена, пряжка), тоді як сідло та прикраси ременів зброї разом з елементами військового спорядження (вістрями стріл, зламаним луком) покладені у спеціальну нішу-підбій, зроблену в одній із коротких стінок могильної ями (рис. 3, 2).

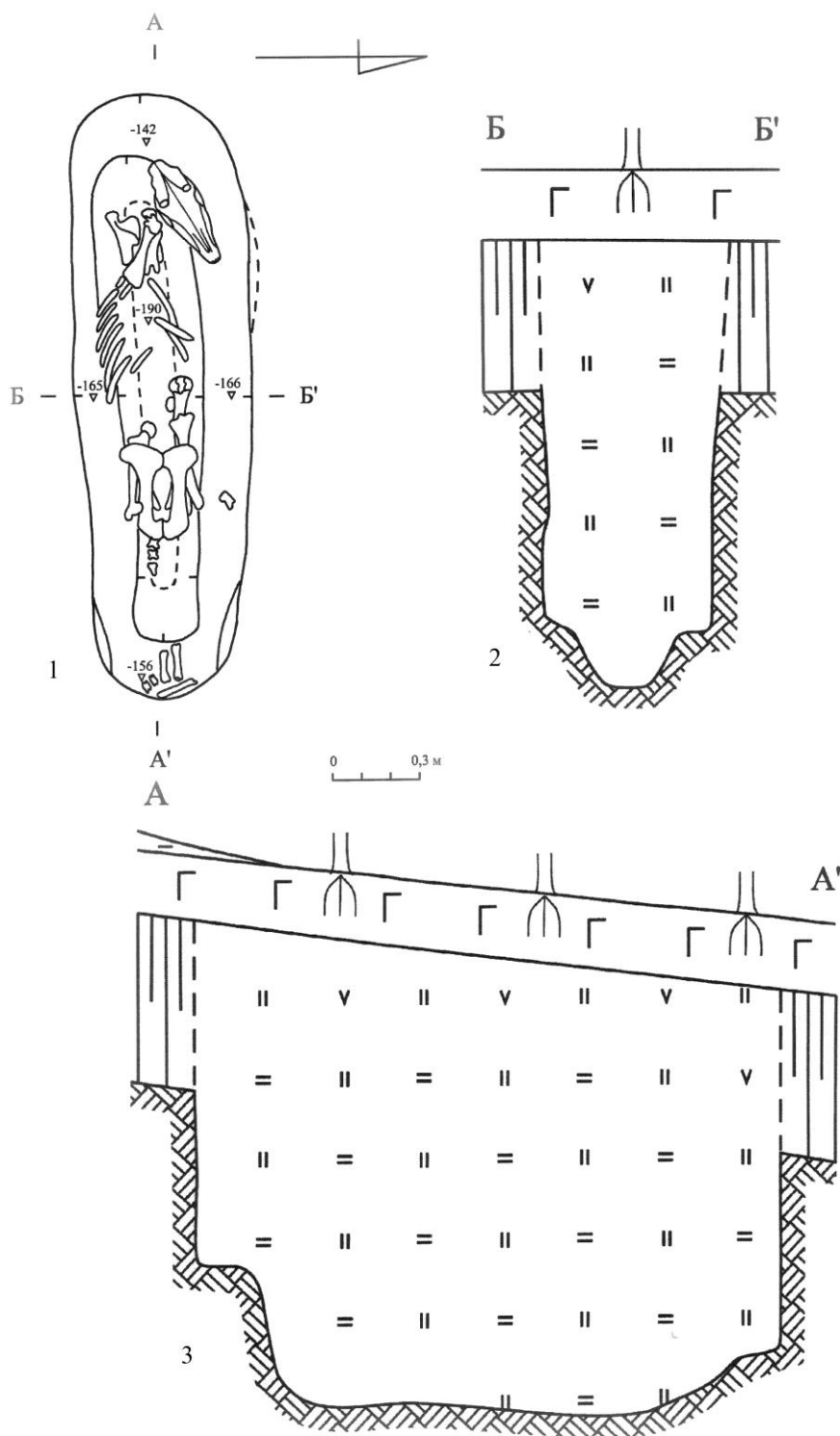

Рис. 5. Поховання коня № 2 (2020)

Fig. 5. Burial of horse No. 2 (2020)

Такі ніші-підбої із предметами кінського спорядження (сідлом, стременами, вудилами, прикрасами ременів) доволі часто в супроводі решок коня у значній кількості представлені на Нетайлівському ямному могильнику салтівської культури, розташованому на лівому березі Сіверського Дінця, навпроти Верхньосалтівського городища (Аксёнов, 2012, с. 211, рис. 1: 3; 6: 1, 2). Ямні поховання з нішами-підбоями в одній із торцевих стінок могильної ями представлені на деяких могильниках середньої течії Сіверського Дінця (Жовте, Зливки) (Швецов, 1991, с. 115; Красильников, 1991, с. 71). Нетайлівський та подібні до нього ямні могильники салтівської культури традиційно пов'язують із представниками праболгарського (змішаного тюрксько-угорського) населення.

Варто зазначити, що розглянутий поховальний комплекс (катакомба 1 і поховання коня № 4) відкрито на третій ділянці великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), розташований найближче з усіх відомих ділянок некрополя до Верхньосалтівського городища, а час її існування визначено як друга половина VIII – початок IX ст. На тепер саме на цій ділянці Верхньосалтівського могильника відкриті поодинокі комплекси (катакомба 13, 19 розкопки В. Бородуліна), які датують кінцем хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740–790). Відтак, можна припустити, що часом створення розглянутого поховального комплексу є період освоєння аланськими переселенцями з Північного Кавказу району навколо Верхнього Салтова, коли салтівська культура лише почала формуватися. У цьому процесі, крім алан, брали участь і вихідці з інших племінних угруповань, які входили до складу Хозарського каганату, передовсім праболгарське населення, що мешкало поряд з аланами, з якими пов'язують Нетайлівський ямний могильник. Представникові саме цього населення міг належати кенотаф (поховання коня № 4), введений у дромос катакомби 1. Таку вірогідність підтверджує відкриття експедиції під керівництвом Д. Березовця на ВСМ-III двох комплексів, що містили навмисно зруйновані в давнину предмети кінського спорядження (стремена, вудила) разом із набором прикрас ременів кінської зброї (Березовець, 1959–1961, с. 5, 33, 34). Подібні речові комплекси («схованки») доволі часто трапляються на салтівських кремаційних могильниках регіону (Суша Гомільша, Кочеток, Кіцевка тощо), які належать представникам тюркського населення Хозарського каганату.

Отже, розглянутий комплекс доповнює наші уявлення про співвідношення різних етнічних груп салтівського населення басейну Сіверського Дінця в умовах слов'яно-хозарського прикордоння.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. (1999). Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, 137–149.
- Аксёнов, В. С. (2001). Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1–2, 62–78.
- Аксёнов, В. С. (2002). Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*, 3, 98–114.
- Аксёнов, В. С. (2005). Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 4, 245–260.
- Аксёнов, В. С. (2012). Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003–2010 годов). В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9, 207–242.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. (2014). Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. В: А. В. Евглевский, (глав. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, 25–50.
- Бабенко, В. А. (1905). Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе*. Харьков: «Печатное дело», 547–577.

Березовец, Д. Т. (1959–1961). *Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. Архів Інституту археології НАН України, ф. е. № 39846, 3990–3995.

Березовец, Д. Т. (1967). *Дневник раскопок. Салтов 1967*. Архів Інституту археології НАН України, фонд Березовця Д. Т.

Березовец, Д. Т. (1967а). *Инвентарная опись. Салтов 1967*. Архів Інституту археології НАН України, фонд Березовця Д. Т.

Березовец, Д. Т. (1975). Салтівська культура. В: В. Й. Довженко, (відповід. ред.). *Археологія Української РСР*, 3. Київ, 421–435.

Березовец, Д. Т., Иченская, О. В. (1986). Салтовская культура. В: И. И. Артеменко, (глав. ред.). *Археология Украинской ССР*, 3. Киев, 212–225.

Деопик, В. Б. (1963). Классификация и хронология аланских украшений VI–IX вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 114, 122–147.

Ковалевская, В. Б. (2000). *Компьютерная обработка массового археологического материала из ранних памятников Евразии*. Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Ковалевская, В. Б., Албегова, З. Х., Пьянков, А. В., Евсюков, А. Н. (2006). Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. *Археология и геоинформатика*, 3. Москва.

Колода, В. В. (2011). Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: Г. Є. Свистун, (упоряд.). *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*, 1, 21–31.

Красильников, К. И. (1991). Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце. В: Р. Рашев, (ред.). *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2, 62–81.

Пархоменко, О. В. (1985). Салтовская культура. В: В. Д. Баран, (отв. ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев, 135–140.

Плетнева, С. А. (1989). *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва.

Савенко, С. Н. (2017). *Характеристика социального развития аланского общества Северного Кавказа по материалам катакомбных могильников X–XII вв. н. э.* Пятигорск, Казань.

Семенов-Зусер, С. А. (1952). Дослідження Салтівського могильника. В: П. П. Єфименко, (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, 271–284.

Скирда, В. В., Іськов, І. В. (2021). *Звіт про археологічні дослідження Середньовічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2020 році*. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Швецов, М. Л. (1991). Могильник «Зливки». В: Р. Рашев, (ред.). *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2, 109–123.

Федоров, Д. В. (2012). Кочетокская охранный археологическая экспедиция 1959–1961 гг. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1005 (45), 33–43.

REFERENCES

- Aksenov, V. S. (1999). Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, 137–149. (in Russian).
- Aksenov, V. S. (2001). Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkheologiya*, 1–2, 62–78. (in Russian).
- Aksenov, V. S. (2002). Obriad obezvezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, 98–114. (in Russian).
- Aksenov, V. S. (2005). Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4, 245–260. (in Russian).
- Aksenov, V. S. (2012). Pogrebeniia vsadnikov Netailovskogo mogilnika saltovskoi kultury: tipologiya i khronologiya (po materialam 2003 – 2010 godov). In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 9, 207–242. (in Russian).

- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. (2014). Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. In: A. V. Evglevskii, (d.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, 25–50. (in Russian).
- Babenko, V. A. (1905). Raskopki katakombnogo mogilnika v Verkhnem Saltove, Volchanskogo uezda, Kharkovskoi gub. *Trudy Kharkovskoi komissii po ustroistvu XIII Arkheologicheskogo sieezda v g. Ekaterinoslave*. Kharkov: "Pечатnoe delo", 547–577. (in Russian).
- Berezovets, D. T. (1959–1961). *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamyatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starosaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, f. e. № 3984b, 3990–3995. (in Russian).
- Berezovets, D. T. (1967). *Dnevnik raskopok. Saltov 1967*. Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond Berezovtsia D. T. (in Russian).
- Berezovets, D. T. (1967a). *Inventarnaia opis. Saltov 1967*. Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, fond Berezovtsia D. T. (in Russian).
- Berezovets, D. T. (1975). Saltivska kultura. In: V. Y. Dovzhenok, (d.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, 3, 421–435. (in Ukrainian).
- Berezovets, D. T., Ichenskaia, O. V. (1986). Saltovskaia kultura. In: I. I. Artemenko, (d.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*, 3. Kiev, 212–225. (in Russian).
- Deopik, V. B. (1963). Klassifikatsiia i khronologiia alanskikh ukrashenii VI–IX vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 114, 122–147. (in Russian).
- Kovalevskaia, V. B. (2000). *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannikh pamyatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN. (in Russian).
- Kovalevskaia, V. B., Albegova, Z. KH., Piankov, A. V., Evsiukov, A. N. (2006). Kompiuternoe kartografirovanie massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskh zerkal s tsentralnoi petelkoi. *Arkheologiia i geoinformatika*, 3. Moskva. (in Russian).
- Koloda, V. V. (2011). Saltovskaia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi iubilei (itogi i perspektivy issledovaniia). In: H. Ye. Svystun, (Comp.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*, 1, 21–31. (in Russian).
- Krasilnikov, K. I. (1991). Mogilnik drevnikh bolgar u s. Zheltoe na Severskom Dontse. In: R. Rashev, (d.). *Problemi na prabielgarskata istoriia i kultura*, 2, 62–81. (in Russian).
- Parkhomenko, O. V. (1985). Saltovskaia kultura. In: V. D. Baran, (otv. red.) *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e*. Kiev, 135–140. (in Russian).
- Pletneva, S. A. (1989). *Na slaviano-khazarskom pograniचे. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva. (in Russian).
- Savenko, S. N. (2017). *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Severnogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X–XII vv. n. e*. Piatigorsk, Kazan. (in Russian).
- Semenov-Zuser, S. A. (1952). Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. In: P. P. Yefymenko, (d.). *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, 271–284. (in Ukrainian).
- Skyrda, V. V., Iskov, I. V. (2021). *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Serednovichnoi ekspeditsii KhNU imeni V. N. Karazina u 2020 rotsi*. Arkhiv Muzeiu arkheolohii KhNU imeni V. N. Karazina. (in Ukrainian).
- Shvetsov, M. L. (1991). Mogilnik «Zlivki». In: R. Rashev, (d.). *Problemi na prabielgarskata istoriia i kultura*, 2, 109–123. (in Russian).
- Fedorov, D. V. (2012). Kochetokskaia okhrannaia arkheologicheskaia ekspeditsiia 1959–1961 gg. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1005 (45), 33–43. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 29.07.2025
прийнята до друку 23.09.2025

PRELIMINARY RESULTS OF THE RENEWED EXCAVATIONS
AT THE THIRD SECTOR OF THE VERKHNII SALTIV NECROPOLIS

Viktor AKSIONOV, Valerii SKYRDA

¹ *M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum,
5 Universytetska Str., 61003, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: aksyonovviktor@gmail.com*

² *V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: vskyrda@gmail.com*

During the 1967 fieldwork season directed by D. Berezovets at the VSC-III, horse burial No. 4 was investigated. A distinctive feature of this interment was the presence of a niche-like structure in the northwestern end wall of the grave pit, measuring 0.9×0.5 m and 0.4 m in height. Inside this niche, a compact cluster of artifacts was recorded: an iron rim of a wooden bow case, two harness ornaments made of silver and bronze, a set of iron three-bladed arrowheads, and two bone overlays from a complex Saltiv-style composite bow.

In 2020, under the direction of V. Skyrda from V. Karazin Kharkiv National University, the horse burial No. 4 was reexamined and determined to be part of an integral funerary complex, associated with catacomb No. 1 (excavated in 2020). The burial of the horse was located directly above the central section of the human grave chamber. Catacomb No. 1 contained the remains of an adult woman, whose skeleton bore evidence of intentional postmortem destruction in antiquity. Among the disturbed human remains were: a cast bronze mirror; fragments of a birch-bark mirror case; six stamped bronze jingling bells; a cast bronze toggle; bronze wire spirals; and three beads. Based on the associated finds, both burial assemblages are dated to the second half of the 8th – 9th centuries AD.

Horse burial No. 4 (1967) and Catacomb No. 1 (2020) constitute a single funerary complex, consisting of the burial of a woman in the catacomb and a horse burial, which – based on the associated grave goods – should be interpreted as a cenotaph linked to a deceased man. The burials of the woman and the man were associated. The niche (side recess) in the end wall of the burial pit finds analogies in the graves of the prominent Netailivka cemetery of the Saltiv culture, located on the left bank of the Siverskyi Donets River, directly opposite VSC. Therefore, it can be assumed that the cenotaph (horse burial No. 4) belonged to a man – likely a representative of the pre-boyar social stratum – while the catacomb burial (No. 1) contained the remains of a woman of Alanic origin.

Key words: Saltiv culture, Verkhni Saltiv, catacomb, Alans, horse burial.